

“PLAČIMO, PLAČIMO U TIŠINI, UMRIMO, UMRIMO U SAMOĆI”: PROMJENE PRAKSI TUGOVANJA I POGREBA U VRIJEME PANDEMIJE BOLESTI COVID-19

ANA PERINIĆ LEWIS
PETRA RAJIĆ ŠIKANJIĆ
Institut za antropologiju, Zagreb

Prethodno priopćenje
Primljeno: 1. 2. 2021.
Prihvaćeno: 9. 3. 2021.
DOI: 10.15176/vol58no102
UDK 2-312.8
24-557
614.46COVID-19

Smrt je kao dio svakodnevnog života u vrijeme pandemije češća i prisutnija, čime su njezina percepcija i doživljaj znatno intenzivniji. Tijekom pandemije bolesti COVID-19 smrt je zbog svakodnevnih izvještaja o broju umrlih, njihovoj dobi, spolu i mjestu gdje su preminuli postala masovna i vidljivija, ušla je u našu svakodnevnicu. Brojni su izazovi koji prate proces umiranja, suočavanja sa smrću i tugovanjem tijekom pandemije. Službene protuepidemijske mjere obuhvaćaju niz pravila o postupanju s pokojnicima. Osim smjernica za zdravstvene djelatnike, uvedene su promjene vezane uz pogrebe i ispraćaje umrlih osoba. Nova pravila ograničavala su broj sudionika, ali i ukinula neke obrede i običaje vezane uz smrt i postupanje s tijelom. Analizirali smo pravila koja su donesena u Republici Hrvatskoj s obzirom na poštovanje kulturnih specifičnosti, tradicija sahrane i pogrebnih običaja. Preporuke su uključivale tihi sprovod u najužem obiteljskom krugu i žalovanje u samoći i izolaciji. To je dovelo do promjena u pogrebnim obredima i običajima te u obrascima tugovanja. Koristeći kvalitativnu metodologiju i pristup u radu iznosimo iskustva i osjećaje osoba koje su tijekom epidemije bolesti COVID-19 i karantene u Hrvatskoj (od 20. ožujka do 6. svibnja 2020. godine) doživjele smrt i pogrebe bliskih osoba. Ožalošćeni članovi obitelji prihvatili su nova pravila i prilagodili im se modificirajući postupak tugovanja, ali i uvodeći nove prakse. Umiranje i tugovanje u samoći istaknuti su kao najspornija mjesta, a nedostatak poznatih običaja, tradicija i praksi tugovanja uzrokovao je osjećaj nesigurnosti, pa čak i krivnje kod ožalošćenih.

ključne riječi: COVID-19, karantena, smrt, pogrebi, tugovanje

Doživjeti smrt bliske osobe je težak i bolan životni trenutak. Jedan od najistaknutijih aspekata smrti je njezin intenzivan emocionalni utjecaj na preživjele (Metcalf i Huntington 1991: 23). Gubitak voljene osobe popraćen je osjećajem tuge i žalosti te procesom tugovanja koji obuhvaća kulturno i društveno uvjetovane prakse, rituale, tradicije i običaje. Pogreb i pogrebni običaji su dio procesa tugovanja, u njima je vidljiva sva raznolikost kulturnih reakcija na univerzalni utjecaj smrti (izbjegavanje ljudi ili održavanje zabava, tučnjava ili seksualne orgije, plakanje ili smijeh, u različitim kombinacijama). To nisu slučajne reakcije, one su uvijek smislene i izražajne (ibid.: 1). U većini društava pogreb je jedan od najvažnijih obreda koji ožalošćenima pruža priliku za oproštaj od pokojnika i izražavanje tuge, a ima i vrlo važnu javnu dimenziju, jer se odvija pred grupom ili zajednicom. Kroz posmrtno obrede provode se moralne i društvene dužnosti prema smrti pojedinca koje su kulturno predodređene (Robben 2004: 9–10). Svu kompleksnost smrti, gubitka i tugovanja te posmrtnih obreda i običaja u svojim su, sada već “klasičnim”, djelima istraživali i prikazivali antropolozi (Malinowski 1954; Radcliffe-Brown 1964; van Gennep 1960; Hertz 1960) utemeljujući podpodručje antropologije smrti (Toma [Thomas] 1980/1; Palgi i Abramovitch 1984; Robben 2004, 2018; Engelke 2019). Smrt je “organski događaj kojemu je pridodano kompleksno mnoštvo vjerovanja, osjećaja i aktivnosti” (Hertz 1960: 27). Oba navedena obilježja smrti se mijenjaju, ometaju, remete ili čak prekidaju u slučajevima ratova, genocida i epidemija, kada smrt nije “prirodna”, kad ne predstavlja kraj životnog ciklusa, već nastupa nakon nasilja ili bolesti. Često se takva smrt naziva i “lošom smrću” (Cátedra 2004: 77–78).

Pojmovi i koncepti “dobre” ili “loše smrti” mijenjali su se kroz povijest (Cicak 2008). Različita društva i skupine odabiru i određuju različite oblike smrti kao dobre ili loše (Bloch i Parry 1982), a svaka kultura “propisuje” norme takvih smrti (Kuljić 2013). Prema nekim autorima “dobra” i “loša” smrt mogu se podijeliti na nekoliko tipova: svetu (žrtvovanje za ideju), medicinsku i prirodnu smrt (Bradbury 1999: 146; Kuljić 2013: 61). U području antropologije smrti u Hrvatskoj i susjednim zemljama najviše je istraživana sveta ili herojska smrt (Žanić 1998; Jezernik 2013; Kovačević i Sinani 2013a, 2013b; Fikfak 2014).

Suvremeni koncept “dobre smrti” ujedinjuje većinu istraživača oko “međukulturne, gotovo univerzalne ideje/ideala mira, spremnosti, svjesnosti i prihvaćanja” (van der Pijl 2016: 150). Ona najčešće podrazumijeva umiranje kod kuće (po mogućnosti nakon dugog i uspješnog života, bez boli i nasilja), okruženost bližnjima, uz mogućnost opraštanja od najbližih te sahranu nakon smrti. “Dobra smrt” odnosi se na onu koju možemo kontrolirati, donoseći odluke gdje, na koji način i uz koga želimo umrijeti. Za razliku od nje, “lošu smrt”, bez obzira na okolnosti takve smrti, obilježava osjećaj nedostatka kontrole (Bloch i Parry 1982: 15; Bradbury 1999: 160). Loša smrt obično se definira kao smrt koju umirući nisu dočekali pripremljeni, koja je došla iznenadno, bez upozorenja i bez svijesti o njezinu dolasku. Nju obilježavaju predodžbe smrti u samoći, umiranju prije nego što se postane star ili umiranje daleko od doma, rodbine i prijatelja. Način umiranja i sama smrt utječu na ožalošćene. “Dobra” je smrt ona koju prihvaćaju i umirući i njihovi ožalošćeni bližnji. “Loša smrt” je uznemirujuća za članove obitelji, koji se zbog iznenadnosti i “nedovršenosti” mogu

osjećati krivima što nisu bili prisutni uz umiruću voljenu osobu, nisu joj omogućili poštovanje i dostojanstvo koje zaslužuje u umiranju i sahrani (van der Pijl 2016: 150–151). Smrt u epidemijama zbog širenja zaraze, velikog broja umrlih i primjena protuepidemijskih pravila smatra se lošom smrću. Nakon epidemije španjolske gripe početkom 20. stoljeća, Europa i Sjeverna Amerika tek su se s koronavirusom susrele s novom epidemijom i krizom koju ona donosi, dok su drugi dijelovi svijeta iskusili svoje epidemije i njihove posljedice u 21. stoljeću. Antropolozi su na primjerima dosadašnjih epidemija (npr. ebola) istražili elemente umiranja, pokapanja i tugovanja koji smrt u epidemiji čine “lošom” smrću (Moran 2017; Lipton 2017), a ova pandemija za njih je samo ponavljanje već viđenog (Lipton 2020).

Zahvaljujući ranim hrvatskim etnografskim radovima, upoznati smo s odnosom prema smrti, pogrebnim i posmrtnim običajima pretežno ruralnih sredina do polovice 20. stoljeća, koji su sintetizirani u nekoliko radova (Đaković 1985; Vitez 1998). Rijetka su se istraživanja bavila smrću u urbanim sredinama i promjenama običaja vezanih uz suvremenu smrt i sahranu. Istraživani su samo pojedini dijelovi suvremenijih posmrtnih običaja i praksi: obilježja pogibije na mjestima prometnih nesreća (Rajković 1988), istraživanja novinskih osmrtnica koje su, osim etnologa, istraživali i lingvisti (Rihtman-Auguštin 1978, 1988; Sironić-Bonefačić 1995; Ivanetić 1996; Maleš 2012) te istraživanja smrti u medijima i na društvenim mrežama (Gačić 2016, 2017). Jasna Čapo Žmegač (2010) u svojoj kulturnoantropološkoj studiji slučaja donosi uvid u smrt i umiranje bliskih osoba u bolnici i vlastitom domu te iskustva i emocije umirućih i ožalošćenih.

Osim toga, suvremena istraživanja teme smrti i ljudskog odnosa prema njoj obrađivana su kroz teološki, bioetički, filozofski, medicinski, a rjeđe društveni pristup (Markešić 2017). Zbog malog broja provedenih istraživanja te velike raznolikosti tema, teško je pregledno i sustavno prikazati suvremene pogrebne običaje i načine tugovanja, kao i poimanja dobre i loše smrti u Hrvatskoj prije pandemije.

SMRT U EPIDEMIJI

COVID-19 je bolest koju uzrokuje novi soj koronavirusa SARS-CoV-2 (teški akutni respiratorni sindrom, koronavirus 2), a otkrivena je 2019. godine. Kolokvijalni naziv za koronavirusnu bolest je korona (Pojmovnik koronavirusa 2020). Bolest je obilježila 2020. godinu budući da se cijeli svijet ujedinio u njezinu suzbijanju. Kako se bolest proširila na veliki broj zemalja, u ožujku 2020. godine Svjetska zdravstvena organizacija proglasila je pandemiju bolesti COVID-19. Povjesničar medicine Howard Markel posljednjih sto godina nazvao je stoljećem epidemija, o čemu svjedoči i posljednjih pet epidemija u kratkom vremenskom slijedu: 2003. SARS, 2009. svinjska gripa (H1N1), 2009. MERS, 2014. – 2016. ebola te 2019. – 2021. COVID-19 (Marantz Henig 2020: 45). Zbog izrazito visokog stupnja zaraznosti i smrtnosti te raširenosti u svijetu, ova je epidemija trenutačno gora od svih navedenih prethodnih. Mediji svakodnevno izvještavaju o broju oboljelih, oporavljenih, ali i

preminulih. Pandemija je tako uvela masovnu smrt u našu svakodnevicu te je pretvorila u jednu od važnijih tema. Smrt u pandemiji u sebi objedinjuje strah od smrti i strah od bolesti. Obilježena je masovnim smrtnim slučajevima i nemogućnošću rodbine i prijatelja da se oproste s umirućim. Moderne tehnologije, posebno internet i mobilni telefoni, olakšali su usluge i komunikaciju. Međutim, u eri društvenih mreža i stalne izloženosti vijestima, prizori bolesti, simptoma i posljedica zaraze čine je još vidljivijom, pojačavajući strah prikazima stanja oboljelih. Središnje i alternativne medijske platforme stalno donose i dijele vijesti i slike patnje pacijenata u jedinicama intenzivne njege, na respiratorima, samih i odvojenih od najbližih (Rosa et al. 2020). Osim toga u ovoj pandemiji postoji i strah od mrtvog tijela, leša kao potencijalnog izvora zaraze. Tijela preminulih zatvorena u ljesovima su potpuno zaklonjena, "nevidljiva", bez ikakve mogućnosti pogleda na pokojnika. Ožalošćeni su stavljeni pred brojne izazove u svome gubitku i tuzi, suočeni s brojnim socijalnim ograničenjima, nedostatkom podrške, neizvjesnošću i osjećajem bespomoćnosti. Pandemija je tako prvi globalni događaj u 21. stoljeću u kojem središnje mjesto zauzimaju medicinski i društveni načini umiranja. Koronavirus je utjecao i na način kako umiremo i napuštamo svijet. Prve snimke koje su smrt od pandemije učinile vidljivom su one vojnog konvoja s ljesovima iz grada Bergama na sjeveru Italije. U noći s 18. na 19. ožujka 2020. godine kolona vozila talijanske vojske prevozila je ljesove preminulih od bolesti COVID-19 u druge sjevernotalijanske gradove na kremaciju jer krematorij u Bergamu nije imao kapacitet za toliki broj pokojnika. Možda bi i ta vijest ostala nezapažena, da nije bila popraćena slikama kolone vozila koja noću voze kroz prazne ulice grada (Tomašević 2020).¹ Nakon toga slijedile su fotografije ljesova u privremenim mrtvačnicama u Bergamu. Snimke su izazvale veliko zanimanje javnosti, ali i iskazivanje osjećaja straha i tjeskobe jer su zorno pokazale stvarnost smrti od bolesti i nemoć pred njezinim širenjem.

PROTUEPIDEMIJSKA PRAVILA I MJERE VEZANE UZ SMRT I POGREBE

Zbog porasta broja zaraženih, a kako bi se zaustavilo širenje bolesti i prijenos s osobe na osobu u mnogim zemljama počela su se uvoditi posebna pravila, protuepidemijske mjere. Do 8. travnja 2020. godine 92% država primijenilo je mjere izolacije (Cannales i Berman-Vaporis 2020: 15). Zabranjena su okupljanja, ograničeno je kretanje i putovanje, zatvorene su škole i fakulteti, otkazana su kulturna i sportska događanja, a ljudi su počeli raditi od kuće. Jedna od protuepidemijskih mjera odnosila se na postupanje s pokojnicima. Osim smjernica za zdravstvene djelatnike, uvedene su promjene vezane za pogrebe i ispraćaje umrlih osoba. Budući da se i u Republici Hrvatskoj svakodnevno povećavao broj zaraženih, u ožujku se počinju donositi protuepidemijske mjere. Prve upute koje se tiču

¹ Gradonačelnik Bergama Giorgio Gori napisao je građanima kako je bilo previše mrtvih te da "krematorij ne može kremirati više od 25 umrlih dnevno. Većina obitelji izabrala je kremiranje za svoje drage i postrojenje za kremaciju ne može raditi više od onoga što radi, 24 sata na dan, u ovoj dramatičnoj situaciji".

pokojnika i pogreba donesene su već krajem veljače (28. veljače) kada Hrvatski zavod za javno zdravstvo donosi upute za “Rukovanje s pacijentom preminulim uslijed COVID-19 i postupci kod obdukcije” (HZJZ 2020a) te “Smjernice za mrtvozornike o načinu pregleda umrlih izvan zdravstvene ustanove u vrijeme epidemije COVID-19” (HZJZ 2020b). Cilj uputa bio je smanjiti mogućnost zaraze medicinskog osoblja. Prilikom rukovanja s pokojnikom, što uključuje i pranje i pripremu tijela, potrebno je imati zaštitnu opremu. Potrebno je smanjiti broj postupaka pri kojima se generira aerosol, izvodeći samo one postupke koji su prijeko potrebni za obavljanje obdukcije ili pripremanje ostataka za kremiranje ili ukop. Za posmrtno ostatke potrebno je koristiti vreću koju je moguće otvoriti samo za obiteljski oproštaj i ako pritom svi koriste punu zaštitnu opremu.

Kako bi se smanjila mogućnost zaraze prilikom sprovoda i ispraćaja, 20. ožujka je Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske donio “Odluku o načinu održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja”. Tom Odlukom uvedene su protuepidemijske mjere koje se odnose na načine održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja na području cijele zemlje. Odluka je ograničila broj prisutnih osoba, pa se pogrebi, posljednji ispraćaji i polaganja urne održavaju isključivo u krugu najuže obitelji i predstavnika vjerskih zajednica. Obavijesti o smrti nisu smjele sadržavati podatke o mjestu i vremenu održavanja pogreba, posljednjeg ispraćaja i polaganja urne, a obustavlja se i organiziranje glazbenih usluga i usluga dostave cvijeća i svijeća (*Narodne novine* 33/2020). Krajem ožujka i početkom travnja (29. ožujka i 1. travnja) izašle su “Smjernice za opremanje, prijenos, kremiranje i pogreb osobe preminule kao posljedice bolesti COVID-19” Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo. Preporučeno je da se kod osoba umrlih od bolesti COVID-19 ne izvode obdukcije osim u slučajevima kada za to postoji sudsko-medicinska indikacija. Također, pokojnike bi trebala prevoziti jedna pogrebna služba na određenom prostoru i to zamotane u vreću za posmrtno ostatke na kojoj je na tri mjesta jasno označeno da je osoba umrla od bolesti COVID-19. Nakon zatvaranja vreća sa zaraženim pokojnikom se ne smije otvarati za pogrebničke usluge. Preporuka je da se takvi pokojnici kremiraju. Ako se obitelj ipak odluči za pokop, pokojnik bi se trebao prevoziti u kovinskom lijesu koji je hermetički zatvoren lemljenjem te tako pripremljen stavljen u drveni lijes (HZJZ 2020c). Početkom svibnja, kako se smanjivao broj zaraženih, donesene su nove Preporuke Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo kao i Odluke Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske, koje su donekle ublažile dotadašnje mjere. Hrvatski zavod za javno zdravstvo u svojoj “Preporuci za sigurno održavanje pogreba, posljednjih ispraćaja i polaganja urni za vrijeme epidemije COVID-19 bolesti” od 4. svibnja savjetuje da se pogrebi, posljednji ispraćaji i polaganja urne održavaju isključivo u krugu obitelji i predstavnika vjerske zajednice te da se ograniči broj ožalošćenih koji prisustvuju kako bi bilo moguće održavati propisani razmak od 1,5 metara između pojedinaca. Svi sudionici se trebaju pridržavati općih higijenskih mjera, koje uključuju i izbjegavanje izražavanja sućuti kondoliranjem. Dopušteno je organizirati glazbene usluge i usluge dostave cvijeća i svijeća, no obavijesti o smrti još uvijek ne mogu sadržavati podatke o mjestu i vremenu održavanja obreda. Potrebno je i omogućiti dolazak na pogreb i ožalošćenim osobama koje su u propisanoj samoizolaciji zbog izloženosti virusu ako nemaju povišenu temperaturu ili

simptome respiratorne bolesti (HZJZ 2020d). Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske donio je dvije nove Odluke koje se tiču održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja (4. svibnja 2020. – “Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o načinu održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja” i 27. svibnja 2020. – “Odluka o izmjeni odluke o načinu održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja”) (*Narodne novine* 54/2020, *Narodne novine* 63/2020). Obje odluke su ublažile mjere donesene Odlukom od 20. ožujka, pa od tada ispraćaju mogu prisustvovati i ostali članovi obitelji, a ne samo uža. Također, ukinuta je i odluka o obustavi organiziranja glazbenih usluga i usluga dostave cvijeća i svijeća, kao i zabrana objave mjesta i vremena ispraćaja i pogreba. Naravno, svi obredi se moraju održavati uz pridržavanje općih protuepidemijskih mjera i posebnih preporuka i uputa Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo.

Prema Odlukama Stožera civilne zaštite Republike Hrvatske i Preporukama Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo najviše ograničavajuće mjere koje se tiču pogreba i ispraćaja pokojnika bile su u razdoblju od 20. ožujka do 6. svibnja 2020. godine. Iako su sve te mjere imale za cilj spriječiti širenje zaraze te na taj način smanjiti broj zaraženih, one su uvelike svojim ograničenjima utjecale na uobičajene obrasce tugovanja. Preporuke su uključivale tihi sprovod (bez glazbenih usluga, cvijeća i svijeća) u najužem obiteljskom krugu uz predstavnika vjerske zajednice. Obavijest o smrti nije smjela sadržavati podatke o mjestu i vremenu održavanja pogreba, posljednjeg ispraćaja i polaganja urne. Svi sudionici su se morali pridržavati općih protuepidemijskih mjera, što je podrazumijevalo i izbjegavanje izražavanja sućuti uobičajenim kondoliranjem. U novinskim člancima iz toga razdoblja pronalazimo iskaze o naravi smrti i umiranja u pandemiji te iskustva osoba kojima je umiranje, pripremanje i sahrana preminulih svakodnevní posao. Kako je sve bilo usmjereno na isticanje medicinskog osoblja kao “prvih na liniji” u borbi s pandemijom, zaboravljaju se osobe koje zbrinjavaju tijela preminulih, a koje su također izložene potencijalnoj zarazi i stresu zbog povećanog mortaliteta. Zoran Žić, zamjenik predsjednice Udruženja pogrebničke djelatnosti na raspolaganje Stožeru civilne zaštite za preuzimanje, prijevoz i informacije o ukapanju osoba preminulih od bolesti COVID-19, iznosi postupak s tijelima preminulih čiji su članovi obitelji odbili kremiranje iz religijskih ili drugih razloga:

Tijelo smo prema uputama trebali prvo obložiti u tkaninu natopljenu dezinfekcijskim sredstvom, a zatim ga staviti u tri PVC vreće od kojih je svaka posebno dezinficirana. Nakon toga, tijelo je trebalo biti položeno u metalni i hermetički zatvoreni sanduk pa tek onda u konvencionalni drveni lijes koji je spreman za sahranu na groblju. (Filipović 2020)

Propisani su i postupci zaštite za sve djelatnike koji se brinu o tijelu, uz posebne propise za “zaražena tijela”. Sve se svodi na što manje dodirivanje tijela. Naglašen je odnos s obitelji pokojnika koji je čak i ovim “profesionalcima” najteži dio toga zanimanja u vrijeme pandemije, zbog ograničenja kontakata obitelji s tijelom pokojnika.

[...] moram priznati da je teško raditi u ovim trenucima jer je sve novo i neotkriveno. Jako je tužno što u ovim trenucima obitelj ne može provesti vrijeme s pokojnikom i vidjeti

ga ukoliko ne posjeduje zaštitnu opremu. To razlikuje smrt od koronavirusa od svakog drugog slučaja smrti. Ovakva smrt je brutalna i surova... (Filipović 2020)

U ovakvoj globalnoj pandemiji s velikim brojem smrti i restriktivnim protuepidemijskim pravilima događaju se velike promjene u načinima umiranja, sahranjivanja te procesuiranju osjećaja gubitka i tuge. Tjelesnost je zakrita i dodir s tjelesnim je ograničen i dokinut, dok složenost različitih pogrebnih praksi i tradicija postaje unificirana. Sve vjerske i kulturne pogrebne prakse, poput balzamiranja, pranja tijela, ljubljenja pokojnika i izlaganja u otvorenim ljesovima, nisu dopuštene. Ožalošćeni moraju tugovati bez podrške uobičajenih društvenih i kulturnih rituala (Goveas i Shear 2020: 1119). Prekid/poremećaj koji utječe na sposobnost pojedinca da se poveže s pokojnikom prije i nakon smrti potencijalno može utjecati na osjećaj tuge, a ubičajene se društvene i kulturne prakse doimaju ubrzanima, izmijenjenima ili odsutnima (Mayland et al. 2020: 33). Nemogućnost prisutnosti bližnjih u trenucima smrti, nemogućnost izbora načina održavanja sprovoda i tugovanje bez podrške najbližih pojačavaju osjećaj gubitka te utječu na osjećaj tuge, na pamćenje i sjećanje vezano uz pokojnike.

ISTRAŽIVANJA SMRTI U VRIJEME PANDEMIJE

Većina istraživanja umiranja, smrti, sahrana i tugovanja u vrijeme pandemije uključivala je prikupljanje novinskih izvještaja, vođenje blogova i dnevnika, virtualne okrugle stolove te pisanje preporuka o “dobroj smrti” (Aguiar et al. 2020; Bear et al. 2020). Zasada su još uvijek rijetki objavljeni radovi koji obuhvaćaju intervjue i analize iskustva smrti i sahrane u vrijeme pandemije (Hamid i Jahangir 2020) i studije slučaja novih načina sahrane uz sudjelovanje s promatranjem (Bitusikova 2020). Trenutačno se na Sveučilištu George Washington u Washingtonu provodi interdisciplinarni antropološki projekt “Rituals in the Making” koji istražuje promjene rituala i tugovanja, a prvi istraživački rezultati iščekuju se u svibnju 2021. godine.²

Smrt i iskustva smrti svedeni na brojeve i svakodnevne statističke prikaze dobivene kvantitativnom metodologijom, ponukali su nas da započnemo kvalitativno istraživanje o proživljenim iskustvima smrti i pogreba tijekom pandemije. Zbog protuepidemijskih mjera provođenje istraživanja smrti i pogreba uobičajenom kvalitativnom metodologijom (u metodološkim radovima iz pandemijskog razdoblja koristi se pridjev “tradicionalnom”), pogotovo intervjua licem-u-lice, znatno je otežano. Pojavljuju se i preporuke kako primjenjivati kvalitativnu metodologiju u novim uvjetima, *online*, u viralnome svijetu, pomoću digitalnih tehnologija (Lupton 2020). Ipak, veći dio svojih istraživanja provele smo nakon popuštanja mjera primjenom “tradicionalne” kvalitativne metodologije, s maskama na licu, ali “uživo”.

² <https://ritualsinthemaking.com/> (pristup 12. 3. 2021).

ISTRAŽIVANJE SMRTI I POGREBA U HRVATSKOJ U VRIJEME PANDEMIJE BOLESTI COVID-19 I KARANTENE

Naše istraživanje obuhvatilo je upravo razdoblje kada su na snazi bile ograničavajuće mjere kako bismo istražile na koji način su protuepidemijske mjere dovele do promjena u obrascu tugovanja i kako su utjecale na ožalošćenu obitelj, njihove osjećaje i cjelokupno iskustvo smrti bliske osobe. Istraživanje još uvijek traje, intervjue provodimo i kroz drugi i nadolazeći treći val pandemije. U radu se istražuje iskustvo smrti bliskih osoba tijekom karantene 2020. godine s najrestriktivnijim pravilima vezanim uz posjete umirućima, rukovanje s mrtvim tijelom i pravilima sahrana. Uključile smo intervjue osoba kojima članovi obitelji nisu preminuli od posljedica bolesti COVID-19, kako bismo pružile uvid u to da je u uvjetima stroge karantene, iskustvo svake smrti, bez obzira na njezin uzrok, bilo teško i izazovno. Od 11 osoba čija iskustva predstavljamo u ovome članku sedam je muškaraca (od kojih četvorica vjerskih službenika različitih monoteističkih vjeroispovijesti) i četiri žene iz grada Zagreba. Sugovornicima (raspon godina od 34 do 65) je umrla bliska osoba (otac ili majka, supružnik, u jednom slučaju djed, dok je jedna osoba imala iskustvo dviju smrti bliskih osoba) te su bili uključeni u njihov pogreb ili ispraćaj. Istraživanje je provedeno putem polustrukturiranih, dubinskih intervjua, poštujući protuepidemijske mjere, neposredno nakon ukidanja karantene, a odobrilo ga je Etičko povjerenstvo Instituta za antropologiju. Intervjue smo uvijek provodile u paru, a jedna je od nas tijekom intervjua vodila terenski dnevnik u kojemu je bilježila situacijski okvir, držanje tijela, geste, mimiku, izraze lica i ponašanje sugovornika tijekom intervjua. Već u molbi za provođenje istraživanja upućenoj Etičkom povjerenstvu pod izazove provođenja intervjua i moguće neugodnosti za sugovornike te zbog osjetljivosti teme navele smo da kod govorenja o smrti, iskustvima i emocijama, sugovornici mogu imati emotivne reakcije. Tijekom svakoga intervjua, u nekoj fazi razgovora, sugovornici su imali dulje stanke ili plakali. Kao i u većini kvalitativnih istraživanja o emocionalno involvirajućim i zahtjevnim temama koje utječu na istraživače (Carter i Delamont 1996; Dickson-Swift et al. 2009) tijekom ovoga istraživanja nama kao istraživačicama ovakvi intervjui o iskustvima smrti bili su emocionalno iscrpljujući te smo među intervjuiima imale veće vremenske razmake. Budući da smo intervjue provodile u paru, u dijalogu smo imale mogućnost verbalizacije i procesuiranja vlastitih osjećaja, reakcija ili sjećanja na osobna iskustva koje smo doživjele tijekom pojedinih razgovora. Ovakve istraživačke teme uključuju i prisnost te dijeljenje osobnih iskustava sa sugovornicima (Hubbard et al. 2001; Dickson-Swift et al. 2007). Tijekom pojedinih razgovora, često i na izravno pitanje sugovornika (primjerice, "Jeste li i vi to doživjeli?" i "Imate li vi takvo iskustvo?"), znale smo podijeliti vlastita osobna iskustva i priče. Zbog osiguravanja anonimnosti sugovornika koristimo pseudonime. Svi intervjui su transkribirani i kodirani. Nakon provedene tematske analize transkribiranog sadržaja, usmjerile smo se na nekoliko tematskih okosnica iskustava naših sugovornika: smrt bliske osobe, pogreb, pogrebni obredi i običaji te tugovanje.

SMRT BLISKE OSOBE U KARANTENI

Smrt bliskih osoba kod naših sugovornika događala se u bolnicama i kod kuće, zbog toga je njihovo iskustvo različito, svi navode da nisu željeli takve odlaske svojih najbližih. Kod dijela sugovornika, koliko god su zbog bolesti svojih bližnjih bili spremni na njihovu smrt i anticipatorno tugovanje, nisu bili spremni na smrt u vrijeme karantene, u intimnom prostoru doma i u blizini najbližih. Izrazili su strah i krivnju da im možda nisu uspjeli omogućiti medicinsku pomoć kakvu bi dobili u bolnicama ili da su se u trenutku smrti uz umirućeg zatekli ukućani kojima je prisustvovanje smrti stvorilo traumu ili dodatno pogoršalo narušeno zdravlje.

Umrlea je naglo, znači nije očekivana smrt, nije bolovala. Još gore je bilo to što smo mi nju kao stavili u dodatnu izolaciju, u strahu zbog njezine dobi. [...] Tako da, hoću vam reć, taj moment njezine smrti koji se događa naglo i nenadano je nama bio još gori, jer smo kao napravili određenu zaštitu od svega, a život ti pokaže da nema te zaštite. (Darija)

Ja joj mjerim temperaturu i u tom mjerenju temperature ona meni nestaje, ne ono... i ja onda panično zovem i govorim da ja ne mogu temperaturu izmjerit! Ne, i da ja više ovaj, ona sa mnom ne komunicira i da ja ne znam šta da radim! (Darija)

Kad je mama i umrla kad se to dogodilo, dakle tata je vidio svjetlo da neuobičajeno dugo gori u WC-u i onda ju je našao na podu dole da leži i ona je zapravo tu već... (Anđelko)

Posebno je u pandemiji bio pogoršan položaj kroničnih bolesnika. Zbog novog načina i organizacije pružanja zdravstvenih usluga, smanjio se broj pregleda i dijagnostičkih postupaka, dostupnost zdravstvene zaštite (primarne i sekundarne) te je porastao mortalitet čiji uzrok nije izravno bolest COVID-19 (Delić-Brkljačić i Golubić 2020). Uspoređujući razdoblje karantene s istim razdobljem 2019. godine, broj pregleda u primarnoj zdravstvenoj zaštiti i broj kontakata osoba sa zdravstvenom zaštitom značajno se smanjio (HZJZ 2021). Zbog pandemije, veći broj ljudi s kroničnim bolestima koji su se smatrali "rizičnim skupinama" izbjegavao je bolnice ili su puno dulje čekali na potrebne preglede, što je utjecalo na morbiditet i mortalitet (Trbušić et al. 2020; Prejac 2020). Neki sugovornici navode da su neposredno prije karantene njihovim najbližima dijagnosticirane bolesti ili se dogodilo pogoršanje kroničnih stanja, zbog čega su teško prepoznavali neke nove simptome koji su upućivali na pogoršanje zdravstvenog stanja.

Ona nije umrla od Covida kao prvo, nego imala je silne komplikacije... Ona je živjela 25 godina više od očekivanog, jel, dakle to je jedna stavka. Dakle, to govorim zato što u nekoj podsvijesti je ono... nikad nisi spreman... (Anđelko)

Otpisivali su stare ljude i to je meni jasno. Samo što meni u tom trenutku to nije bilo prihvatljivo... i jako dugo je bilo natezanja da uopće prvi put hitna dođe. Onda kad se njemu to pogoršavalo... u svakom slučaju taj čovjek je bio otpisan i to je meni bilo užasno. [...] Taj *lockdown* i te mjere su jednostavno dirigirale te odabire mnogima... (Natalija)

Utvrđivanje smrti u domu podrazumijeva susret s "utjelovljenim" protuepidemijskim pravilima pri dolasku liječnika i bolničara hitne pomoći u zaštitnoj opremi, mrtvozornika i osoblja iz pogrebnog poduzeća te pojačanu vidljivost mjera postupanja s mrtvim tijelom.

I mislim sad dolazi taj svemirac... [smijeh]... žena, sva je bila, ono, obučena u bijelo, noge, sva je bila... zamotana. [...] Kad je taj EKG pet puta pokazao ravnu crtu ona je meni samo rekla da kao... kao... Ja velim: "Kaj je gotovo?", a ona je rekla: "Da." [dulja stanka, šutnja]. (Darija)

S druge strane, smrt u bolnicama u vrijeme pandemije, više no ikada, lišena gotovo svih oblika neposredne komunikacije i kontakta, zaista odgovara Arièsovu (Arijes 1989: 68) modelu "nevidljive" smrti. Najbliži članovi obitelji i rodbina nisu mogli posjećivati bolesnike, čak ni one koji nisu bolovali od bolesti COVID-19 jer su protuepidemijske mjere obuhvaćale i zabrane posjeta pacijentima zbog širenja zaraze. Ako je bilo moguće, članovi obitelji komunicirali su s njima telefonski, rijetko izravno, a najčešće posredno s liječnicima ili sestrama. Svi su preminuli bez prisustva obitelji ili prijatelja, a obavijest o smrti članovi obitelji su dobili u kratkom telefonskom razgovoru. Iznosimo primjer dva takva obavještanja o smrtnom slučaju gdje su osobe nakon prekinute izravne komunikacije s bolesnikom dobile samo informaciju da su njihovi bližnji preminuli. Nešto više informacija o razlogu, načinu i vremenu smrti dobili su tek kada su u bolnice došli preuzeti tijela. Sugovornici su naglasili da nije postojala dotadašnja mogućnost dostavljanja odjeće u mrtvačnicu bolnice za oblačenje pokojnika.

E da, i onda ujutro, to je bio četvrtak, i onda sam ja zvao odmah iza vizite sestru i: "Dajte mi, ovoga, nisam jučer tatu čuo." [...] Veli ona odmah: "Joj, gužva nam je! Ma dajte nazovite za pet minuta." Dobro, nazovem za pet minuta i oni vele: "Naše saučešće." Kak sad saučešće?! [...] Ja poklopio slušalicu, ne. I onda sam ih zvao za dvije tri minute, dok sam došo k sebi i onda je ona rekla da on je umro noćas, njemu se to naglo pogoršalo... (Luka)

On je meni rekao, nažalost to se dogodilo, primite moju sućut, žao mi je, dali smo sve od sebe. I tu smo prekinuli razgovor, da bi ja nakon pet minuta što sam provarila što je čovjek reko ponovno zvala bolnicu i sestra je opet dala njega i on je opet reko, ono što god da treba možete nas nazvat, kontaktirat... i onda mi je ustvari dao sestru i sestra je rekla kud bi trebala ja ustvari započeti... (Mira)

Kod svih sugovornika kojima su bliski članovi obitelji preminuli u bolnicama javljaju se iskazi o osjećaju tuge i depresije jer su umrli sami i jer nisu dobili priliku biti uz njih na kraju te se posljednji put oprostiti. Slično kao što je primijećeno u studijama slučaja umiranja i smrti u bolnici (Čapo Žmegač 2010: 63–64), takva je smrt puno stresnija, čak traumatičnija, sugovornici ističu i osjećaj ljutnje i grizodušja zbog toga što najbližima nisu pružili posljednje trenutke kakve su priželjkivali i zaslužili.

Ne možete u bolnicu, nikad nisam stigla do liječnika da popričamo... Tako evo [plače, dulja stanka]. Ostane vam... prazno, niste nikoga ništa pitali, niste mogli zadnji dan doć k njemu [stanka]. Ma ružan jedan, jako ružan osjećaj. Bilo bi to ružno i da je bila drugačija situacija, da je redovno, ali ovako nekako vam ispadne da je netko vaš... Onda se pitate, onda ste ljuti na sustav, na društvo, na odluke, na politiku. Ko je taj da može zabranit da vi zadnji dan uz svog nekoga budete?! Ali eto, morate se nosit s tim, živit. (Mira)

POGREBI U KARANTENI

Svi pogrebi su se odvijali prema propisanim pravilima, s ograničenjima broja ljudi, uskraćivanjem izražavanja sućuti, bez cvijeća i glazbe (iznimka su ispraćaji na krematoriju gdje postoji mogućnost reprodukcije odabranih pjesama). Ispitanike je posebno pogodilo prisilno smanjenje bliske zajednice koja ispraća pokojnika, dozvoljeno je sudjelovanje “u krugu obitelji” i to pet “izabranih članova”, bez prijatelja i poznanika pokojnika.

Tako, ja sam imao grozan osjećaj, ono što mi je padalo na pamet... da je bila nacista, pobila milion ljudi, barem bi joj došlo više, ne... Što si napravio u životu da ti petero ljudi dođe na sprovod? Mi smo bili sami, dakle na odru smo mi bili sami, nas pet... (Anđelko)

Nekako, adje, uslijed opet situacije koja nas je zadesila smo čekali pogreb do šestoga [6. ožujka], a umro je 31. I možete si zamisliti situaciju kad sjedite pet dana doma [plače], ali sam, totalno sam... [dulja stanka, plače] i sami pogreb od petero ljudi, znači, ja i dvoje djece i dva susjeda. [dulja stanka] Tako da je to jedan, onako, ružan osjećaj... (Mira)

Umrje vam mama i... stojite u tom Krematoriju, nas dvije same, nitko vam ne dolazi izražavati ni sućut, ni ništa. (Darija)

Mi smo se i tamo držali po kućanstvima, s malim razmakom. (Natalija)

Iako korištenje suvremenih tehnologija pri sahranama nije novina (Hutchings 2012; Walter et al. 2011; Arnold et al. 2018), svim našim sugovornicima to su bile nove prakse. Nekima su “virtualni obredi” i snimanje sprovoda bili neuobičajeni, čak su im izazivali nelagodu, jer su govorili da im snimanje sprovoda i fotografiranje odra nije bilo ugodno ni primjereno, ali ističu da su to bile prilagodbe koje su morali napraviti.

Neću vam ni reći da smo imali *live-stream* za mog brata... i da smo još snimali to kao da bi... ostalo... mislim ostalo, da bi kao on možda gledao još jedanput. (Darija)

Ja ne znam je li to drukčije te generacijske i kulturološke razlike u korištenju tehnologije pa se sad svi kao možemo slikati pa se slikamo, ali ja to ne... ja to inače, ako dobijem tako nešto, čak i tipa od roditelja ili nešto, ja to ne gledam, meni je to jako odbojno. (Natalija)

POGREBNI OBREDI I OBIČAJI

Budući da su veća okupljanja zabranjena, a ugostiteljski objekti nisu otvoreni, nakon sahrane ne održavaju se karmine, podušja, a zbog ograničenja okupljanja, nema primjerice obreda u crkvama, džamijama i sinagogama (misa zadušnica ili obilježavanja dana smrti; parastos kod vjernika pravoslavne vjeroispovijesti). Međutim, zbog zabrana pojavljuju se novi, alternativni oblici održavanja nekih obreda i provođenja modificiranih pogrebnih običaja. Posebno je važna upotreba digitalne tehnologije koja ipak pruža mogućnost “virtualnog” povezivanja zajednice ožalošćenih. Primjerice, snimaju se pogrebi kako bi se

ostalim članovima obitelji i prijateljima omogućio neki oblik “posrednog” sudjelovanja, dok se mise zadušnice nakon pogreba održavaju *online*.

Zadušnica je bila *online*. [...] pa su onda ovi u Splitu gledali, ovi u Njemačkoj, ova cijela familija tu po Zagrebu koji nisu mogli, onda su svi vidli misu, ne, to je onako bila mješavina, ono, čuđenja i nekog, ono, olakšanja, jer, “ajde, prisustvovat ću nečemu”. (Anđelko)

Svi vjerski službenici koje smo intervjuirali istaknuli su prednosti digitalnih tehnologija pri održavanju obreda, molitvi i komunikaciji s vjernicima, što je potvrđeno i u drugim dosad pvedenim istraživanjima (Testoni et al. 2021). Njihova iskustva smrti i sahrana te s njima povezanih obreda te odnos s vjernicima tijekom pandemije odlučile smo prikazati u zasebnom radu. Organiziraju se WhatsApp ili Viber grupe, u kojima se okupljaju ožalošćeni koji organiziraju molitvene grupe za pokojnikovu dušu ili razmjenjuju uspomene vezane uz pokojnika.

Bila je još jedna stvar, da, to vam nisam rekla, koju smo napravili. Odma kak je umrla, kak nisu ljudi mogli dolazit da bi vam izrazili sućuti i to, onda smo napravili WhatsApp grupu s uglavnom obitelji. Mislim da je ubacio brat i neke prijatelje, s idejom da će možda oni još svi proširiti onima koje znaju, molitva je bila, molila se, ono, u isti sat [...] Pa kao svi su onda kroz tu grupu odgovarali, nakon što su se pomolili. (Darija)

Kako se u najvećem broju slučajeva radilo o pokojnicima starije životne dobi, njihovim ožalošćenim prijateljima i starijim članovima obitelji, korištenje novih tehnologija nije bila potpuna, a ni dovoljna zamjena tradicionalnim pogrebnim obredima i ritualima. Posebno ne onim vjerskim, ali i okupljanjima u obiteljskom i prijateljskom krugu (npr. održavanje karmine, održavanje sofre nakon tevhida i održavanje šive). Velik broj sugovornika odlučio je napraviti “tradicionalna” okupljanja ožalošćenih nakon ukidanja protuepidemijskih mjera, ne pristajući na “alternativna rješenja”, što su neki i napravili neposredno nakon prestanka karantene. Svi sugovornici dijele mišljenje da im je oduzeto pravo izbora načina sahrane i žalovanja.

Znači, nije meni, ono, kao “ne dirajte mi u običaje”. To me stvarno uopće ne zanima, ali jednostavno ja sam se našla pred tim da ja ne znam, evo i sad ne znam, šta hoću od toga. Ja ne znam da li bi me zadovoljili uobičajeni procesi tugovanja, a nisam imala priliku ni probati. Nisam znala dal bi me neko nasmijavao, dal bi mi se netko pridružio u tuzi, dal bi... ne znam, ali baš sam razmišljala šire o tome da jednostavno su nam oduzeti ti načini tugovanja koje poznajemo ne znam, onda mi je jasno, da budući da ionako nisi svoj u toj situaciji da ti je na neki način malo izmaknuto tlo pod nogama. (Natalija)

Članovi obitelji improviziraju svatko na svoj način dijelove oproštaja od pokojnika koji su im uskraćeni. Primjerice, pri polaganju urne u dva slučaja najuža obitelj je nazdravila na grobu pokojnika rakijom koju je pokojnik pripremio.

Nakon tog kremiranja, znači koliko je nas tamo bilo, jedno 7 sve skupa ili 8, ne znam, kak sam ja znala da nećemo moći ići u kafiće ili nešto jer tad ja mislim da čak i kafići još nisu radili, da. Ovaj, onda sam ponijela rakiju i čaše i otišli smo na grob jer je tata već u konačnici u tom grobu i znali smo da bu i ona tu bila, pa smo kao tamo imali... (Darija)

Ja imam to, na polaganju urne imali smo tu još, baš koju on još proizveo, zadnju valjda rakuju travaricu, mi smo nazdravili, popili smo to, na grobu. To je baš njegovo... (Natalija)

Kod pokojnika muslimanske vjeroispovijesti, protupandemijske mjere su umjesto obrednog pranja vodom (*gasul*), dozvoljavale samo modificirani oblik obreda (*tejemum* – suhi *gasul*, odnosno formalno čišćenje zemljom, prahom ili predmetima napravljenim od zemlje). Neki ožalošćeni teže su prihvaćali tu promjenu pa su tražili dodatna objašnjenja od imama, dok su neki radije odabirali sahranu (*dženazu*) u Bosni i Hercegovini gdje je obredno pranje vodom u vrijeme karantene u Hrvatskoj bilo još uvijek dopušteno.

Onda je sin reko: “Kako ne smijete pa nije otac bolovao od korone?” Onda mu je imam, vrlo strpljiv čovjek, vrlo jedan fini čovjek reko: “Ok, ja se ne bojim zaraze, što se mene tiče ja mogu, ali mi ne da zakon, kao što ne da ni tebi da iz Bosne dođeš na sahranu ocu.” I onda je i sin shvatio. (Mira)

Moj otac je isto u Bosni... baš kad sam ja zvala efendiju, onda sam ga pitala i pitao me je gdje želim obaviti i ja sam rekla tamo... (Jasmina)

Svoja nova i neuobičajena iskustva pogreba i posljednjeg ispraćaja, u kojima je vidljiva zbunjenost i osjećaj da se događaj ne odvija kako bi trebalo, sugovornici često opisuju pridjevima čudan, morbidan.

Prvo je bila nekakva čudna, onak, morbidna atmosfera. (Anđelko)

Meni je to sve malo čudno bilo... (Darija)

To je sve nekak čudno bilo. (Natalija)

TUGOVANJE U KARANTENI

Tugovanje je postupak kojim se ljudi prilagođavaju gubitku. Na tugovanje uvelike utječu kulturna vjerovanja, prakse i rituali. U karanteni su se promijenili i načini tugovanja. Ožalošćeni se nisu mogli oprostiti od svojih pokojnika ni organizirati obrede zbog nametnutih ograničenja, morali su proći kroz gubitak izolirano, a u nemogućnosti zajedničkog dijeljenja emocija procesi tugovanja odvijali su se u samoći i izolaciji.

Nedostatak tih temeljnih i konstitutivnih procesa žalovanja otvorio je prostor za razmatranje o potrebi iznalaženja novih modela individualnih rituala. Kod naših sugovornika pronašli smo najviše transformacija rituala prijenosom iz javne u privatnu sferu. Iako se čini da te promjene nisu velike (npr. paljenje svijeća u domu zbog nemogućnosti da češće odlaze na groblje, nemogućnost dolaska ljudi na izražavanje sućuti u domu ožalošćenih, na zajedničko tugovanje i pričanje o pokojniku), one su bitne i velike ljudima u koroti te ih oni često navode kao nešto na što su bili prisiljeni i bez mogućnosti izbora zbog nametnutih ograničenja. Materijalni predmeti povezani s pokojnikom postaju prema Elizabeth Hallam i Jenny Hockey (2001) “iznova vidljivi” ožalošćenima kao simboli preminulih ili njihove odsutnosti. Zbog nemogućnosti češćih odlazaka na groblje, sugovornici se više

okreću stvaranju onoga što Joanna Wojtkowiak i Eric Venbrux (2009) nazivaju “kućna spomen-mjesta” (engl. *home memorials*). To je stvaranje prostora u domu s predmetima, fotografijama pokojnika koji održavaju sjećanje, olakšavaju suočavanje s tugom, mjesta su privatne ritualizacije tugovanja.

Vratili smo se doma, čubit doma, svako u svojoj tišini. [...] Ja sam imala taj neki moment sama sa sobom jer sam ja došla prva s tatom i ja sam uzela tu neku njegovu košulju koju sam voljela i unutra su još bile te masline koje je on valjda brao pa je tu neke i stavljao, ne znam, tako da to imam. Imala sam ja taj moment i sa sobom i sa stvarima i da ja to prođem i još uvijek ja očekujem njega kad šuška... (Natalija)

Svaka priča o tom vašem pokojniku nekako ne da stvarnosti da ga nema, jer ste tu, jer pričate, jer ponavljate pa nekako je tu, a kad ste sami, onda u nekakve svoje misli upadnete pa vas ništa ne skrene iz tih crnih misli, razumijete. (Mira)

U tugovanju većina sugovornika najčešće ističe nedostatak dodira prilikom tješnja i žalovanja.

Meni je to bio najgori moment kad je moj brat došao dan nakon mamine smrti, doletio, ušao u samoizolaciju i rekao da ne želi nas na bilo koji način ugrožavati. [...] Ovaj, ta situacija da ga vidite, a ne možete ga zagrliti mi je bila užas... (Darija)

To je meni bilo jako teško jer ja nisam mogla svog tatu izgrliti jer ja i na njega pazim cijelo vrijeme. I taj moment mi je bio najteži, što ja sa svojim tatom s kojim sam jako bliska nisam mogla otugovati to, na neki način da mu budem potpora, da mu budem blizu... (Natalija)

Jedna sugovornica je govorila o iskustvu čekanja vremena sprovoda, zbog karantene i organizacije vjerskog obreda čekala je tjedan dana. U tom razdoblju upravo zbog pandemijskih mjera naglašava tišinu i samoću, bez mogućnosti dolaska obitelji, poznanika i prijatelja u kuću.

A ovo, nemate ništa, vi samo sjedite u toj tišini i nema nigdje nikoga i ništa ne trebate, a osjećaj je neopisiv, neopisiv... Ja se sad često znam pitati: “Bože, kako mi je prošlo onih šest dana?” Mislite nikad neće proći, jedan dio vas želi da ga čim kasnije pokopate jer dok god je tu tijelo, nekako je tu. A jedan dio si misli: “Isuse, samo da ovo završim”, jer je ludo u toj tišini... (Mira)

Unatoč tome što su svi sugovornici poštivali propisane protuepidemijske mjere, postojali su elementi subverzivnog djelovanja, vidljivi prilikom sprovoda:

- Veći broj ljudi na ispraćaju od propisanih pet.

Pored nas je bilo još recimo desetak ljudi na sprovodu koji su bili tamo po nekakvom grmlju, jel. Dakle, bili su malo udaljeni na onim klupicama 50 metara dalje... (Anđelko)

Mi smo se oko toga tresli... pet. Na kraju smo mi jednostavno informirali da će nas biti osam i da će nas doći osam. [...] Moja mama je od svoje šesnaeste godine znala tog čovjeka i kao ona bi sad trebala ispasti iz kombinacije zato da netko... Mene je beskraino razbjesnila procesija na Hvaru jer je to bilo usred... i to mi je baš bilo ono, tu sam bila...

nisam sigurna da se ne bi potukla s nekim ono iz čista mira ili da sam bila u prilici, kao neki građanski neposluh. (Natalija)

- Cvijeće iz vrta i "prokrijumčareni" lampaši unatoč zabrani donošenja vijenaca i svijeća.

Sestrična je došla sa cvijećem iz vrta... (Darija)

Cvijeća nije bilo nigdje za kupit jer ništa nije radilo, ni dućani, ono je bilo strašno je to bilo. Tako da smo išli u staroj garderobi ja i djeca, šta smo imali doma tamnije tako smo. [...] A cvijeće sam kod susjede u vrtu šta je bilo u to vrijeme nabrala... Lampaše smo zbavili, stavili u ceker, cvijeće nabrali od susjede. (Mira)

- "Illegalne" karmine za članove obitelji u stanovima.

Kćer od te moje sestrične je, ono, bila silno žalosna što ne može na sprovod i ona je rekla, ovoga: "OK, ja ću napraviti kao karmine kod nas doma." Mi koji smo bili na sprovodu imali smo neke improvizirane karmine, dakle to je bio njen obol u toj priči... (Anđelko)

- I posljednji je primjer kršenja pravila o fizičkoj distanci, u ovakvim situacijama uvjerljivo najstrože i najteže protuepidemijske mjere. I to njezina trostrukog kršenja: u životu, u umiranju i u tješnju.

I kad tako izgubite mamu, koju ja jesam na kraju i zagrlila i sve... ne samo u smrti nego i netom prije jer više ništa nije bilo važno, nego samo da njoj bude dobro... Shvatite da su to potpuno nebitne stvari, jer ako treba netko otići, otići će, ovako ili onako. (Darija)

NAKON GODINU DANA PANDEMIJE

Godinu dana od proglašenja pandemije i karantene u Hrvatskoj još uvijek je virus među nama i slušamo dnevna izvješća o zaraženima i umrlima. Od naših početnih istraživanja umiranja i tugovanja u karanteni, kada se činilo da će pandemija biti suzbijena u kratkom roku, u jesen 2020. godine došlo je do drugog vala s punom većom smrtnošću, masovnim umiranjem i čestim sprovodima. Zbog povećanog broja umrlih, smrt i problemi vezani uz umiranje i pogrebe još su intenzivnije prisutni u medijskom prostoru. O nemoći i frustriranosti zdravstvenih djelatnika svjedoči izjava liječnika iz Kliničkog bolničkog centra Dubrava³ o visokoj stopi smrtnosti pacijenata.⁴ Čak i oni koji se sa smrću susreću u svojem radu, bili su pod utjecajem masovnih umiranja svojih pacijenata. Hrvatska je ravnopravni trenutak onome prolaska vojnog konvoja s ljesovima u Bergamu doživjela 16. prosinca 2020. godine (najviše preminulih u jednom danu – 92 osobe) kada je u vijestima RTL Direkta prikazana

³ Ta je bolnica u proljeće 2020. godine proglašena COVID-bolnicom.

⁴ Dr. Andrej Šribar, anesteziolog i intenzivist iz KB Dubrava za N1 izjavio je: "Ja sam u ovoj struci 10 godina i u tih 10 godina nije mi umrlo toliko ljudi kao u ova 3 mjeseca. Nikad nismo imali toliku stopu smrtnosti i u startu je to bilo užasno frustrirajuće, ali onda sam čitao literaturu i shvatio da je to takva bolest. Najveća prevara je da su to ljudi koji imaju značajne komorbiditete, da, ima i takvih ljudi, ali nekome smo možda uzeli 3 godine života zbog neodgovornog ponašanja. Sad su sve mlađi i mlađi ljudi na intenzivnoj i posljedice će se tek vidjeti" (Orešković 2020).

snimka velikog broja ljesova i pogrebnih kola u stražnjem dvorištu KB Dubrava te u novinskim člancima o 24 ljesa koja su iz bolnice izašla u 24 sata (Skorin 2020). Upravo zbog ovakvih iskustava i iskaza koji govore o osamljenosti i samoći pacijenata u bolnicama, a koje smo dobili i u svom istraživanju tijekom karantene, u vrijeme drugog pandemijskog vala u prosincu, postupno uvode se neke promjene. Pokrenuta je humanitarna akcija “Obitelj na dar” u kojoj su se građani pozivali da doniraju svoje stare pametne mobilne uređaje koji će biti podijeljeni COVID bolesnicima u KB Dubrava kako bi preko blagdana mogli komunicirati sa svojim obiteljima.⁵ Prema preporuci pučke pravobraniteljice o kreiranju epidemiološki prihvatljive opcije za posjete, kojom bi se članovima obitelji umirućih korisnika domova za starije omogućilo da se s njima posljednji put vide i pozdrave, početkom prosinca u uputama svim pružateljima socijalne usluge smještaja dodana je mogućnost posjeta “u izvanrednim opravdanim situacijama – znatno pogoršanje zdravstvenog stanja korisnika” (HZJZ 2020e).⁶ Bez obzira na navedene pomake, zbog sve brojnijih smrti, vidljiva je potreba za uvođenjem organiziranih oblika pomoći umirućima i ožalošćenima.

ZAKLJUČAK

Proročki stihovi Tina Ujevića iz pjesme *Notturmo* su nas u karanteni vodili u ovo istraživanje. Nakon stihova o nemirnoj noći, punoj tjeskobe i emocionalnih previranja usamljenog lirskog subjekta, završni stih prelazi u “mi”, u poistovjećivanje s univerzalnim patnjama svih “nas”. Ova poanta možda bolje od svega ocrtava umiranje i tugovanje u vrijeme pandemije bolesti COVID-19 u Hrvatskoj. U procesu umiranja, suočavanja sa smrću i gubitkom tijekom pandemije pred ožalošćenima bili su brojni i značajni izazovi. Preporuke i pravila u vezi s rukovanjem s tijelima i sprodom utjecali su na umiranje, smrt i žalovanje, što je rezultiralo promjenama u pogrebnim obredima, običajima i praksama. Preporuke su uključivale tihi sprovod u najužem obiteljskom krugu i izolirano žalovanje.

Pokušali smo prikazati iskustva i osjećaje osoba koje su morale proći iskustvo smrti i sprovod članova najuže obitelji. Ožalošćeni su prihvatili nova pravila i prilagodili im se modificirajući proces tugovanja, korištenjem digitalne tehnologije ostvarili barem virtualne oblike obreda i zajedništva u tugovanju te izmišljali nove pogrebne prakse. Jedan dio sugovornika zbog toga je osjećao nesigurnost, čak i krivnju da voljenoj osobi nije omogućio

⁵ Akciju su osmislile i organizirale radijska voditeljica Mirna Savić i dr. Sonja Krofak, specijalizantica anesteziologije, reanimatologije i intenzivnog liječenja pri KB Sveti Duh na ispomoći u KB Dubrava, uz potporu udruge studenata medicine StEPP, KB Dubrava i Hrvatske liječničke komore (M. T. 2020., <https://net.hr/danas/hrvatska/donirajte-stari-mobitel-covid-pacijentima-u-dubravi-usamljenost-je-takoder-pandemija-21-stoljeca/>; <https://www.index.hr/vijesti/clanak/stari-smartphone-vam-stoji-u-ladici-mozete-ga-pokloniti-pacijentima-u-kbu-dubrava/2239632.aspx> (pristup 20. 12. 2020.)).

⁶ Pravobraniteljica navodi da je preporuka napravljena zbog pritužbi građana te kao primjer navodi slučaj dviju kćeri koje su najmile dizalicu da bi kroz prozor doma mogle vidjeti umirućeg oca (<https://hr.n1info.com/video/info/a585053-andquotznamo-slucaj-kceri-su-zvale-dizalicu-da-kroz-prozor-vide-umiruceg-oca-u-domuandquot/> (pristup 20. 12. 2020.)).

umiranje i posljednji ispraćaj kakav je zaslužila. Oni koji su inzistirali na tradicionalnim obredima i običajima pronašli su oblike kršenja propisanih pravila i propisa jer nisu pomišljali odustati od njima jedinih prihvatljivih načina provođenja sahrane te procesuiranja smrti i gubitka. Unatoč naizgled zastrašujućoj unificiranosti koja svodi svu raznolikost i kompleksnost smrti i tugovanja u pandemiji na tihe i malene sprovode te samotno tugovanje, ožalošćeni su ipak pronašli svoje, jedinstvene načine da s ovoga svijeta isprate najmilije, da tuga i praznina ne preuzmu uspomene i sjećanje.

Budući da pandemija još uvijek traje, istraživanja o smrti i tugovanju još uvijek su rijetka i veće objavljivanje znanstvenih radova se tek očekuje. Svaki pandemijski val nosi nove promjene i prilagodbe, koje se razlikuju među državama jer svaka donosi svoje protuepidemijske mjere. Upravo zbog toga, svako istraživanje (lokalno, regionalno, nacionalno i nadnacionalno) imat će svoje specifične teme jer svaka zajednica drugačije prihvaća promjene načina tugovanja i umiranja. Suočene s čestim odgovorima sugovornika o utjecajima pandemije na očekivane prakse te emotivnim reakcijama na donošenje teških izbora koje su promjene izazvale, možemo zaključiti da su se dogodile prilagodbe nametnutim ograničenjima.

Kako se kraj pandemije bolesti COVID-19 još ne nazire, zbog povećanja zaraženih i umrlih od posljedica pandemije i sljedeći mjeseci bit će izazov u suočavanjima s čestom i vidljivom smrću. Ožalošćeni su pod pritiskom jer situacija ne dopušta smrt u krugu obitelji, a i pravila vezana za sprovode donekle se razlikuju od običaja na koje su navikli. Veliki broj umrlih nepovoljno utječe na mentalno stanje zdravstvenih djelatnika, pogrebnika i svih onih uključenih u proces umiranja i pokapanja. U cijeloj situaciji nije pošteđena ni javnost koja svakodnevno prati objave u medijima. Kako bi se svima pomoglo da se lakše nose s ovom novom situacijom, pravilima i novim načinima sahrane i tugovanja, potrebno je prikupiti dostupne podatke i sudjelovati u kreiranju preporuka kojima bi se olakšala prilagodba na gubitak. Iako su najčešće vidljive i dostupne brojčane vrijednosti, postoci zaraženih i umrlih, vrijedan izvor podataka su i iskazi i svjedočanstva ožalošćenih. Kroz njih se otvaraju i potvrđuju teme koje su im važne u ovim, za njih, teškim vremenima: priprema za smrt, prijem u bolnicu i nemogućnost da budu uz bolesnika, strah od umiranja u samoći, organizacija sprovoda, promjene obreda i običaja tijekom sprovoda te tugovanje u samoći. Vidljivi su problemi s kojima se suočavaju, strahovi koji se javljaju te osjećaji nesigurnosti, krivnje i patnje. Ovakva istraživanja pomogla bi da posljednji “notturmo” bude malo manje samotna i tjeskobna, a posljednja noć malo manje mračna.

LITERATURA I IZVORI

- Aguiar, Ana, Marta Pinto i Raquel Duarte. 2020. “Grief and Mourning during the COVID-19 Pandemic in Portugal”. *Acta Medica Portuguesa* 33/9: 543–545. <https://doi.org/10.20344/amp.14345>
- Arijes, Filip [Ariès, Philippe]. 1989. *Eseji o istoriji smrti na Zapadu. Od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.

- Arnold, Michael, Martin Gibbs, Tamara Kohn, James Meese i Bjorn Nansen. 2018. *Death and Digital Media*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315688749>
- Bear, Laura, Nikita Simpson, Michael England, Jaskiran K. Bhogal, Rebecca Bowers, Fenella Cannell, Katy Gardner, Anishka Lohiya, Deborah James, Naseem Jivraj, Insa Koch, Megan Laws, Jonah Lipton, Nicholas J. Long, Jordan Vieira, Connor Watt, Catherine Whittle i Teo Zidaru-Barbulescu. 2020. "A Good Death" During the COVID-19 Pandemic in the UK. A Report on Key Findings and Recommendations. LSE Anthropology. London: London School of Economics and Political Science. Dostupno na: <https://www.coursehero.com/file/65341616/GoodDeath-Report-FINAL1pdf/> (pristup 27. 11. 2020.).
- Bitusikova, Alexandra. 2020. "COVID-19 and Funeral-by-Zoom". *Urbanities. Journal of Urban Ethnography* [Special Issue: *City Life and Beyond in Times of Pandemic*] 10/Suppl. 4: 51–55.
- Bloch, Maurice i Jonathan Parry, ur. 1982. *Death and the Regeneration of Life*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511607646>
- Bradbury, Mary. 1999. *Representations of Death. A Social Psychological Perspective*. London: Routledge.
- Cannales, Manuel i Irene Berman-Vaporis. 2020. "Prvih 100 dana". *National Geographic Hrvatska* [Tematski broj: *Viralan svijet. Kako je pandemija promijenila naše živote*] 11: 15–17.
- Carter, Keith i Sara Delamont, ur. 1996. *Qualitative Research. The Emotional Dimension*. Aldershot: Avebury.
- Cátedra, María. 2004. [1992.] "Kinds of Death and the House". U *Death, Mourning, and Burial. A Cross-Cultural Reader*. Antonius Cornelis Gerardus Maria Robben, ur. Malden etc.: Blackwell Publishing, 77–91.
- Cicak, Maca. 2008. "Aspekti dobre smrti". *Ljetopis socijalnog rada* 15/1: 93–111.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. "'Death Primarily Belongs to the Dying'. A Contribution to the Anthropology of Death and Dying". *Narodna umjetnost* 47/1: 49–67.
- Delić-Brkljačić, Diana i Karlo Golubić. 2020. "Staying Focused on Cardiovascular Patients During the COVID-19 Pandemic". *Cardiologia Croatica* 15/11-12: 312–315. <https://doi.org/10.15836/ccar2020.312>
- Dickson-Swift, Virginia, Erica L. James, Sandra Kippen i Pranee Liamputtong. 2007. "Doing Sensitive Research. What Challenges Do Qualitative Researchers Face?" *Qualitative Research* 7/3: 327–353. <https://doi.org/10.1177/1468794107078515>
- Dickson-Swift, Virginia, Erica L. James, Sandra Kippen i Pranee Liamputtong. 2009. "Researching Sensitive Topics. Qualitative Research as Emotion Work". *Qualitative Research* 9/1: 61–79. <https://doi.org/10.1177/1468794108098031>
- Daković, Branko. 1985. *Posmrtni običaji i obredi*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Engelke, Matthew. 2019. "The Anthropology of Death Revisited". *Annual Review of Anthropology* 48: 29–44. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102218-011420>
- Fikfak, Jurij, ur. 2014. "Leaders and Heroes of the Nation". *Traditiones* 43/3.
- Filipović, Juraj. 2020. "Priča hrvatskog pogrebnika. Zaražena tijela stavljamo u troslojne vreće i metalni lijes". *Večernji list*, 6. 4. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/mucna-prica-hrvatskog-pogrebnika-zarazena-tijela-stavljamo-u-troslojne-vrece-i-metalni-lijes-1392237> (pristup 7. 4. 2020.).
- Gačić, Marija. 2016. "Etnološko promišljanje smrti kroz suvremene prakse osmrtnica i Facebook grupa posvećenih preminulima". U *Put u vječnost*. Zvonko Maković i Danijela Marković, ur. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 44–50.
- Gačić, Marija. 2017. "Smrt na Facebooku. Kulturnoantropološki pristup proučavanju smrti". U *Čovjek i smrt. Teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup*. Ivan Markešić, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatsko katoličko sveučilište, Udruga Posmrtna pripomoć, 369–378.

- Goveas, Joseph S. i Katherine Shear. 2020. "Treatment in Geriatric Mental Health. Research in Action Grief and the COVID-19 Pandemic in Older Adults". *The American Journal of Geriatric Psychiatry* 28/10: 1119–1125. <https://doi.org/10.1016/j.jagp.2020.06.021>
- Hallam, Elizabeth i Jenny Hockey. 2001. *Death, Memory and Material Culture*. Oxford, New York: Berg.
- Hamid, Wasia i Mohamad Saleem Jahangir. 2020. "Dying, Death and Mourning amid COVID-19 Pandemic in Kashmir. A Qualitative Study". *OMEGA – Journal of Death and Dying* 1–26. <https://doi.org/10.1177/0030222820953708>
- Hertz, Robert. 1960. *Death and the Right Hand*. London: Cohen & West.
- Hubbard, Gill, Kathryn Backett-Milburn i Debby Kemmer. 2001. "Working with Emotion. Issues for the Researcher in Fieldwork and Teamwork". *International Journal of Social Research Methodology* 4/2: 119–137. <https://doi.org/10.1080/13645570116992>
- HZJZ. 2020a. "Rukovanje s pacijentom preminulim uslijed COVID-19 i postupci kod obdukcije". Dostupno na: https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Rukovanje_umrlim.pdf (pristup 23. 3. 2020.).
- HZJZ. 2020b. "Smjernice za mrtvozornike o načinu pregleda umrlih izvan zdravstvene ustanove u vrijeme epidemije COVID-19". Dostupno na: <https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Smjernice-za-pregled-umrlih-u-vrijeme-epidemije-s-COVID-19.pdf> (pristup 9. 4. 2020.).
- HZJZ. 2020c. "Smjernice za opremanje, prijenos, kremiranje i pogreb osobe preminule kao posljedice bolesti COVID-19". Dostupno na: <https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Opremanje-prijenos-prijevoz-kremiranje-i-pogreb-osobe-preminule-kao-posljedica-bolesti-COVID-19.pdf> (pristup 9. 4. 2020.).
- HZJZ. 2020d. "Preporuci za sigurno održavanje pogreba, posljednjih ispraćaja i polaganja urni za vrijeme epidemije COVID-19 bolesti". Dostupno na: <https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Pogrebi-upute.pdf> (pristup 9. 4. 2020.).
- HZJZ. 2020e. "Upute za sprječavanje i suzbijanje epidemije covid-19 za pružatelje socijalne usluge smještaja za starije osobe i osobe s invaliditetom u sustavu socijalne skrbi". Dostupno na: https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2020/03/Upute_smjestaj_stari_i_OSI_02_12_2020.pdf (pristup 13. 12. 2020.).
- HZJZ. 2021. "Utjecaj epidemije COVID-19 na korištenja primarne zdravstvene zaštite u Republici Hrvatskoj". Dostupno na: <https://www.hzjz.hr/sluzba-javno-zdravstvo/utjecaj-epidemije-covid-19-na-koristenja-primarne-zdravstvene-zastite-u-republici-hrvatskoj/> (pristup 20. 3. 2021.).
- Hutchings, Tim. 2012. "Wiring Death. Dying, Grieving and Remembering on the Internet". U *Emotion, Identity and Death. Mortality Across Disciplines*. Douglas Davies i Chang-Won Park, ur. Farnham: Ashgate Publishing, 43–58.
- Ivanetić, Nada. 1996. "Osmrtnice na standardu i čakavskom varijetetu". *Fluminensia* 8/1-2: 237–255.
- Jezernik, Božidar, ur. 2013. *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. (Zupaničeva knjižnica; 38).
- Kovačević, Ivan i Danijel Sinani, ur. 2013a. *Antropologija smrti, 1. Umiranje, smrt i život posle smrti*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu etc.
- Kovačević, Ivan i Danijel Sinani, ur. 2013b. *Antropologija smrti, 2. Sahrana, grob i groblje*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu etc.
- Kuljić, Teodor. 2013. "Dobra smrt. O evoluciji društveno prihvatljivog načina umiranja". *Etnoantropološki problemi* 8/1: 61–73.
- Lipton, Jonah. 2017. "'Black' and 'White' Death. Burials in a Time of Ebola in Freetown, Sierra Leone". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 23/4: 801–819. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12696>

- Lipton, Jonah. 2020. "What Ebola Taught me About Coronavirus. Panic Will Get Us". Dostupno na: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/11/what-ebola-taught-me-about-coronavirus-panic-will-get-us-nowhere> (pristup 18. 3. 2021.).
- Lupton, Deborah, ur. 2020. *Doing Fieldwork in a Pandemic (Crowd-sourced Document)*. Dostupno na: <https://docs.google.com/document/d/1clGjGABB2h2qbduTgfrqibHmog9B6P0NvMgVuiHZCl8/edit?ts=5e88ae0a#> (pristup 20. 5. 2020.).
- Maleš, Anđela. 2012. "Osmrtnice kao tekstna vrsta u Slobodnoj Dalmaciji i Večernjem listu". U *Tekstom o tekstu. Zbornik studentskih radova s kolegija Tekstna lingvistika*. Bernardina Petrović, ur. Zagreb: Filozofski fakultet, 59.
- Malinowski, Bronislaw. 1954 [1925]. *Magic, Science and Religion*. Garden City: Doubleday & Company.
- Marantz Henig, Robin. 2020. "Moramo vjerovati u znanost". *National Geographic Hrvatska* [Tematski broj *Viralan svijet. Kako je pandemija promijenila naše živote*] 11: 38–47.
- Markešić, Ivan, ur. 2017. *Čovjek i smrt. Teološki, filozofski, bioetički i društveni pristup*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatsko katoličko sveučilište, Udruga Posmrtna pripomoć.
- Mayland, Catrion R., Andrew J. E. Harding, Nancy Preston i Sheila Payne. 2020. "Supporting Adults Bereaved Through COVID-19. A Rapid Review of the Impact of Previous Pandemics on Grief and Bereavement". *Journal of Pain and Symptom Management* 60/2: e33–e39. <https://doi.org/10.1016/j.jpainsymman.2020.05.012>
- Metcalfe, Peter i Richard Huntington. 1991. "Introduction to the Second Edition". U *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. Peter Metcalfe i Richard Huntington. Cambridge: Cambridge University Press, 1–23. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803178>
- Moran H., Mary. 2017. "Missing Bodies and Secret Funerals. The Production of 'Safe and Dignified Burials' in the Liberian Ebola Crisis". *Anthropological Quarterly* 90/2: 399–421. <https://doi.org/10.1353/anq.2017.0024>
- M. T. 2020. "Humanitarna akcija Obitelj na dar". *DNEVNIK.hr*, 17. 12. Dostupno na: <https://dnevnik.hr/vijesti/koronavirus/humanitarna-akcija-za-ljepse-blagdane-donirajte-svoje-mobitele-kako-bi-pacijenti-u-kb-dubrava-mogli-vidjeti-svoje-najmilije---632579.html> (pristup 20. 12. 2020.).
- Narodne novine* 33/2020. "Odluka o načinu održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja (20. 3. 2020.)". Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_03_33_731.html (pristup 9. 4. 2020.).
- Narodne novine* 54/2020. "Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o načinu održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja (6. 5. 2020.)". Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_05_54_1090.html (pristup 1. 6. 2020.).
- Narodne novine* 63/2020. "Odluka o izmjenama o načinu održavanja pogreba i posljednjih ispraćaja (28. 5. 2020.)". Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_05_63_1265.html (pristup 1. 6. 2020.).
- Orešković, Željka. 2020. "Anestezijolog iz KB Dubrava. 'U 10 godina nije mi umrlo toliko ljudi kao u ova tri mjeseca'". *Telegram.hr*, 25. 11. Dostupno na: <https://www.telegram.hr/zivot/anestezijolog-iz-kb-dubrava-u-10-godina-nije-mi-umrlo-toliko-ljudi-kao-u-ova-tri-mjeseca/> (pristup 27. 11. 2020.).
- Palgi, Phyllis i Henry Abramovitch. 1984. "Death. A Cross-Cultural Perspective". *Annual Review of Anthropology* 13/1: 385–417. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.13.100184.002125>
- Prejác, Juraj. 2020. "Onkološki bolesnik u vrijeme pandemije COVID-19". *Medicus* 29/2: 249–253.
- Pojmovnik koronavirusa. 2020. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje Dostupno na: <http://jezik.hr/koronavirus> (pristup 19. 4. 2020.).
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald. 1964 [1912]. *The Andaman Islanders*. New York: The Free Press.
- Rajković, Zorica. 1988. *Znamenje smrti*. Rijeka, Zagreb: Izdavački centar Rijeka, Zavod za istraživanje folklor.

- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1978. "Novinske osmrtnice". *Narodna umjetnost* 15/1: 117–175.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
- Robben, Antonius Cornelis Gerardus Maria. 2004. "Death and Anthropology. An Introduction". U *Death, Mourning, and Burial. A Cross-Cultural Reader*. Antonius C. G. M. Robben, ur. Malden etc.: Blackwell Publishing, 1–17.
- Robben, Antonius Cornelis Gerardus Maria, ur. 2018. *A Companion to the Anthropology of Death (Wiley Blackwell Companions to Anthropology)*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Rosa, William E, Betty R. Ferrell i Allison J. Applebaum. 2020. "The Alleviation of Suffering during the COVID-19 pandemic". *Palliative and Supportive Care* 18: 376–378. <https://doi.org/10.1017/S1478951520000462>
- Sironić-Bonefačić, Nives. 1995. "Necrologio:analisi contrastiva, cliché e tabu linguistici. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia". *Revue publiée par les Sections romane, italienne et anglaise de la Faculté des Lettres de l'Université de Zagreb* 40: 141–149.
- Skorin, Ivan. 2020. "Potresni kadrovi iz KB Dubrava. U 24 sata iz bolnice izašla 24 ljesa". *RTL.hr*, 12. 12. Dostupno na: <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/3946822/potresni-kadrovi-iz-kb-dubrava-u-24-sata-iz-bolnice-izasla-24-lijesa/> (pristup 20. 12. 2020).
- Testoni, Ines, Silvia Zanellato, Erika Iacona, Cristina Marogna, Paolo Cottone i Kirk Bingaman. 2021. "Mourning and Management of the COVID-19 Health Emergency in the Priestly Community. Qualitative Research in a Region of Northern Italy Severely Affected by the Pandemic". *Frontiers in Public Health*. Dostupno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7907176/> (pristup 15. 3. 2021). <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.622592>
- Toma, Luj-Vensan (Thomas Louis-Vincent). 1980. *Antropologija smrti*, 1-2. Beograd: Prosveta.
- Tomašević, Silvije. 2020. "Jezive scene iz Italije. Vojni kamioni prevoze ljesove na kremiranje". *Večernji list*, 19. 3. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/video-jezive-scene-iz-italije-vojni-kamioni-prevoze-lijesove-na-kremiranje-1386998> (pristup 7. 4. 2020).
- Trbušić Matias, Nikola Bulj, Vjekoslav Radeljić i Diana Delić Brkljačić. 2020. "COVID-19 i koronarna bolest srca. Strategije u intervencijskoj kardiologiji". *Medicus* 29/2: 197–204.
- van der Pijl, Yvon. 2016. "Death in the Family Revisited. Ritual Expression and Controversy in a Creole Transnational Mortuary Sphere". *Ethnography* 17/2: 147–167. <https://doi.org/10.1177/1466138116647226>
- van Gennep, Arnold. 1960 [1909]. *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226027180.001.0001>
- Vitez, Zorica. 1998. "Iskorak iz svakidašnjice". U *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Jasna Čapo Žmegač, Aleksandra Muraj, Zorica Vitez, Jadranka Grbić i Vitomir Belaj, ur. Zagreb: Matica hrvatska, 151–219.
- Walter, Tony, Rachid Hourizi, Wendy Moncur i Stacey Pitsillides. 2011–2012. "Does the Internet Change How We Die and Mourn? Overview and Analysis". *OMEGA. Journal of Death and Dying* 64/4: 275–302. <https://doi.org/10.2190/OM.64.4.a>
- Wojtkowiak, Joanna i Eric Venbrux. 2009. "From Soul to Postself. Home Memorials in the Netherlands". *Mortality* 14/2: 174–158. <https://doi.org/10.1080/13576270902807979>
- Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995. godine*. Zagreb: Durieux.

“HUSH, WEEP IN SILENCE. LET US WEEP AND LET US DIE. WE’LL DIE ALONE”*: CHANGES IN MOURNING AND FUNERAL PRACTICES DURING THE COVID-19 PANDEMIC

In the pandemic, death has become more frequent and common in everyday life, making its perception and experience more intense. Everyday reports on the number of deaths during the COVID-19 pandemic, including the age, gender and place of death of the deceased, made death more ubiquitous and noticeable in our everyday life. The process of dying, coping with death and grieving during the pandemic poses numerous challenges. Official anti-epidemic measures encompass a number of rules concerning treatment of the deceased. In addition to guidelines for healthcare workers, changes have been instituted in relation to funerals and memorial services. The new rules limit the number of participants, and prohibited certain rites and practices connected with death and the body of the deceased. This paper presents an analysis of the current regulations in the Republic of Croatia, focusing on whether they take into account culturally specific practices as well as funeral rites and traditions. The recommendations included holding a quiet funeral limited to the immediate family only, and mourning in solitude and isolation. This led to changes in funeral rites and traditions and in grieving patterns. Using qualitative methodology and approaches, we present the experiences and feelings of people who experienced death and funerals of their loved ones during the COVID-19 epidemic and lockdown in Croatia (from 20 March until 6 May). The grieving family members accepted the new rules and adapted to them by modifying their grieving process and by introducing new practices. Dying and mourning in solitude were indicated as most controversial, and the lack of familiar rites, traditions and grieving practices led to a feeling of uncertainty and even guilt by the grieving family members.

Keywords: COVID-19, quarantine, death, funerals, grieving

* Citat preuzet iz objavljenog prijevoda *Notturna*, prevoditeljja Richarda Berengartena i Daše Marić (<https://www.sic-journal.org/Article/Index/139>).